

УДК 26.891(4УКР=4ЖИТ)

О.М. Іващенко

ЖИТОМИРСЬКА ЗЕМЛЯ ЗА ЧАСІВ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ І ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ

На основі літописів і досягнень сучасної історичної науки відтворена історія житомирської землі та людей, які жили на ній в XIII – першій половині XVI ст.

Здобувши Київ у грудні 1240 р., монголо-татарська орда Батия посунула на захід. На їх шляху лежала житомирська земля, яка з півдня була оперезана земляними валами й ровами – частиною великої мережі оборонних споруд Київської Русі. Вали простягалися на тисячу кілометрів і становили єдину систему укріплень. На Правобережжі розташувалася флангова група валів у міжріччі Ірпеня й Тетерева. Частина з них збереглася до наших днів. Їх залишки тягнуться від Яроповичів Андрушівського району до Роставиці Ружинського району і біля Ружина повертають на схід, а також зустрічаються в Попільнянському, Ружинському районах та інших містах.

Існує легенда про міфологічного народного героя Кузьмидем'яна, або Борисогліба, який переміг велетенського змія, впряг його в плуг і проорював гігантські борозни. Саме від цієї легенди вали дістали назву Змійових [1:32]. Насправді більшість із них була споруджена наприкінці X – у першій третині XI ст. за часів Володимира Святославовича для захисту Київської Русі від нападів печенігів. Продовжив їх будівництво на початку 30-х років його син князь Ярослав Мудрий [2:70].

Долаючи Змійові вали, завойовники просуваючись вздовж берегів річки Роставиці. Слідом за Васильковом, Юр'євим (нині Біла Церква) вони зруйнували такі городища, як Неятин (Ягнятин), Роставець (Білилівка), Скорогородок (Ружин) та інші поселення Ружинського району. Подібна доля випала містам і городищам, розташованим по ріках Тетерів, Случ, Горинь. Археологічні розкопки відтворили картину героїчної оборони й загибелі цих центрів.

Зазнаючи відчайдушного опору русичів, завойовники зруйнували Мичськ (сучасний Радомишль) на лівому березі Мики – притоки Тетерева, Житомир, Кам'янець (нині с. Кам'янка Дзержинського району) на лівому березі р. Случ, Райки та інші міста й городища [3:553;558]. Монголо-татари знищували все на своєму шляху: спалювали житла, господарські будівлі, забирали худобу, а людей убивали. Виняток робили тільки ремісникам, яких забирали з собою. Саме тому археологи під час розкопок знаходили під валами, спаленими будинками, а то й просто на площах сотні людських кісток, багато знарядь праці, предметів захисту.

На шляху просування Батиевих орд уціліли тільки ті міста й городища, якими ворогу не вдалося заволодіти. Доля інших, взятих силою чи обманом і хитрістю, була однаковою. Доказом є Колодяжин на правому березі Случі (нині городище біля с. Колодяжного Дзержинського району), якого ворог не зумів узяти відразу і змушений був перейти до облоги. Згідно з Галицько-Волинським літописом монголо-татари запропонували захисникам здатися, обіцяючи за це зберегти їм життя. “І прийшов він (Батий – О.І.) до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків¹. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були” [3:397]. Потрапивши в середину городища, завойовники почали страшну різанину. Коли жителі зрозуміли підступність ворога, вони вчинили відчайдушний, але безнадійний опір. Археологічні розкопки, які проводив Р.О.Юра, засвідчили, що місто загинуло у вогні, а населення було вирізане. Життя тут більше не відновлювалось.

Трагічна доля судилася і жителям городища Райки, що знаходилося на каменеподібному виступі річки Гнилоп'ять. З усіх боків городище було обнесено високим валом і глибоким ровом, займало площу близько трьох тисяч кв.м. За підрахунками археологів, які почали розкопку городища ще в 30-х роках ХХ ст., у ньому проживало близько 140 чоловік. Розкопки засвідчили, що житла й господарські будівлі розміщувалися по краю городища, а в центрі знаходився замок феодала та заглиблені в землю приміщення виробничого призначення, здебільшого ремісничі майстерні. Зовні за валом розташовувалися залізоплавильні й гончарні горни. Жителі займалися випалкою заліза з місцевих болотних руд, виготовленням залізних знарядь і прикрас, косторізними і ткацькими ремеслами [4:18; 34-47;137]. У житті мешканців городища значну роль відігравало землеробство й скотарство, що підтверджують знайдені землеробські знаряддя праці. За підрахунками вчених, жителі городища щороку вирощували понад 4 тис. пудів зерна, третина якого йшла на продаж [2:168-169]. Уся худоба утримувалася в спільному загоні, який розміщувався в центрі городища. Тут же в скиртах зберігалися запаси сіна. Є підстави вважати, що Райковецьке городище було типовим феодальним двором-замком, добре укріпленим і неприступним. Він призначався для захисту від нападів як зовнішніх ворогів, так і сусідніх феодалів-суперників.

Після походу орд Батия від багатьох міст і селищ збереглися лише назви в літописаннях і в народних переказах. Руські землі і в їх складі територія сучасної Житомирщини потрапили у васальну залежність від золотоординських ханів. Постійна небезпека, вбивства і захоплення людей у полон змушували населення лісостепу втікати до Полісся, яке було безпечнішим районом. Але й там селяни і міську бідноту монголо-татари примушували сплачувати важку данину. Її збирали баскаки – представники хана, що мали військо й людей, які наглядали за діями місцевих феодалів. Крім данини, місцеве населення мало ще виконувати різні повинності: тамчу (мито), поплужне (податок від плуга), ям (повинність возити монголо-татарських урядовців), корм (годувати їх), війну й полювання (брати участь у походах хана та під час полювання) й інші. Данину баскаки збирали срі-

¹ Порок – це щось подібне до тарану, яким розбивали мури

блом, хутрами, а з населення, що жило на річці Случ, пшеницею і просом. За несплату данини людей забирали в полон.

Єдиний серед руських князів XIII ст., який неодноразово перемагав монголо-татрське військо, був Данило Галицький. Князь Галицько-Волинської землі, політичний діяч, дипломат і полководець бачив головну мету свого життя у звільненні Руської землі від золотоординських завойовників. Не діставши допомоги від Заходу, Данило Галицький продовжував боротьбу власними силами. Основу його сили становила кінна князівська дружина, піше селянське військо та міське ополчення.

Коли в 1254 р. на Волинь вдерлося військо під командуванням ординського воєводи Куремси, завойовники зазнали поразки від війська Данила Галицького, його брата Василька та сина Лева і змушені були відступити в Болохівську землю (історична область, яка знаходилась у верхів'ях Південного Бугу і басейну річок Случі, Тетерева, з центром Болохів, розташованим на березі Случі, напроти сучасного Любара). В Болохівській землі виникла одна з так званих “буферних зон” між Золотою Ордою і володінням руських князів, де певні групи населення з власної волі визнавали владу ординців. Саме до неї відступили війська завойовників.

У кінці 1254 р. Данило з військом перейшов у наступ проти Куремси: полки Лева визволили Побужжя, війська Данила й Василька увійшли в Болохівську землю, спустошили її [3:416]. При цьому Данило ставив за мету знищити громади, які спиралися на монголо-татар і виступили проти нього, а потім йти далі й визволити від монголо-татар Подніпров'я разом з Києвом.

Місто Возвягль (пізніше Звягель, нині Новоград-Волинський) піддалося Данилу, але як тільки військо покинуло його, мешканці міста знову скинули з себе залежність. М.С.Грушевський зазначає, що розгніваний князь вдруге здобув Возвягль, але на цей раз спалив його, а людей забрав з собою і поділив їх між князями, учасниками походу [5:288-289]. Однак, зайнявши землі вздовж Случі й Тетерева, військо Данила змушене було зупинитися. Причиною тому стала зрада союзника Данила литовського князя Міндовга, який виступив проти галицького князя. Автор Галицько-Волинського літопису підкреслює, що “Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси” [3:420]. Та коли в 1258 р. замість Куремси на Подніпров'ї з'явився з великими силами відомий монгольський воєначальник Бурундай, роздріблена Русь не змогла йому протистояти.

Річ у тім, що монголо-татарські хани, здійснюючи політику роз'єднання підкорених народів натравлювали підвладних їм князів один на одного, примушували до участі в своїх загарбницьких походах. У наміри монгольського воєводи входило посварити польських, руських і литовських князів й не допустити їх об'єднання. В польській “Великій хроніці” (гл.130) стверджується, що Бурундаю це вдалося і тим він завадив здійсненню планів Данила Галицького [6:42; 184].

Володарювання Золотої Орди не було тривалим. Воно поступово слабшало від нескінченних внутрішніх чвар, і завойовники не змогли безпосередньо управляти українськими землями. Цим негайно скористалися сусіди. Серед перших були литовці. Близько середини XIV ст. Литовська держава зуміла приєднати Волинь. Наступ литовців полегшувався тим, що Золота Орда зазнала феодальної роздробленості й розпалася на кілька частин.

Час загарбання литовськими князями Києва і Київської землі, до складу якої входила територія майже всієї сучасної Житомирщини, довго був предметом дискусій істориків, які й нині проявляються. Причиною тому є П-й литовсько-руський літопис, який пов'язує цю подію з іменем князя Гедиміна (1316-1341) і датує 1320 р., та Густинський літопис, що подає розповідь про названу подію, позначаючи її 1362 р., і пов'язує її з іменем литовського князя Ольгерда (1345-1377). Для нас важливо те, що в обох літописах йдеться про загарбання Житомира й Овруча [7:479-486]. Побіжно зазначимо, що в цих літописах Житомир згадується вперше.

Сучасна історіографія надає перевагу Густинському літопису, вважаючи його достовірнішим джерелом. Ще М.С.Грушевський слідом за своїм учителем В.Б.Антоновичем наполягав, посилаючись на повідомлення Густинського літописного зводу, що Київ був завойований не Гедиміном, а Ольгердом у 1362 р. [7:491-494; 538-539]. О.Я.Єфименко також стверджувала, що в завоюванні литовцями українських земель перше місце належить Ольгерду [8:91-94].

Згідно з Густинським літописом литовське військо під проводом князя Ольгерда 1362 р. завоювало всю територію Київської землі, яка на півдні межувала з Поділлям [8:440]. Улітку 1362 р. на р. Сині Води (нині р. Синюха, ліва притока Південного Бугу) литовці розбили загони трьох татарських ханів-братів, які володіли Подільською землею². Як наслідок синьоводської перемоги, Київщина і Поділля підпали під владу Литовської держави. Правителем Київщини став син Ольгерда Володимир (1362-1395) [9:141]. Зазначимо, що за часів князювання Володимира Ольгердовича татарська влада над Києвом і Київщиною все ж була номінальною. Тільки наприкінці XIV – на початку XV ст. тут остаточно утверджується влада Великого Литовського князівства [10:539].

Із середини XIV ст. і до 70-х років XV ст. поступово зростає роль Київського князівства. Тут з перервами князувала династія Гедиміновичів (Олельковичів). Під владою київського князя перебували численні “київські пригороди” і серед них Житомир та Овруч. Звалися вони “замками господарськими”, куди київський князь призначав своїх намісників-старост. Саме вони правили не лише замком, а й навколишньою округою (повітом), котра “тянула” до замку. Незалежно від стану всі жителі повіту підпорядковувалися старості, виконували на користь князя різні повинності й сплачували данину.

---

² Історики датують цю подію 1362 або 1363 р.

У 1471 р. Литва ліквідує Київське князівство й перетворює його на воєводство, яке поділялося на Київський, Житомирський, Овруцький, Звягільський повіти [8:114]. У свою чергу повіти поділялися на волості, очолювані старостами. Окремі волості перебували у володінні феодалів. Частина території сучасних Олевського (на правобережжі Уборти), Новоград-Волинського й Баранівського (на правому березі Случі) районів входили до Волинського воєводства.

Після встановлення литовського порядку суспільний лад у Київській землі значно змінився, сильні позиції зайняла київська влада. Князі були верховними власниками землі й роздавали її у тимчасове цільове володіння приватним особам. Центром економічного життя стає шляхетський фільварок, а не місто. Поступово склалася система станової організації суспільства, чого не знали за часів Київської Русі. Стани на відміну від класів, що відображають економічний статус певних соціальних груп, виникали на підставі визначених законом прав, привілеїв та обов'язків.

Панівним станом, що сформувався в XIV-XV ст., була шляхта – князівські чи магнатські роди. До них належали роди Острозьких, Сангушків, Чорторійських, Заславських, Четвертинських та ін. За твердженням Н. Полонської-Василенко найбільше магнатів було на Волині, тоді як на Київщині не було жодного такого роду [11:353]. Тут влада належала представникам князівських родів.

Литовці дозволяли місцевій знаті обіймати найвищі адміністративні посади, оскільки в них таких людей просто не було. Така політика призвела до того, що українська знать приєдналася до завойовників. До того ж литовці в культурному відношенні стояли на нижчому рівні порівняно з українцями: вони продовжували бути язичниками. Руська мова для більшої частини Литви стала урядовою мовою.

Основу економіки Київської землі в XIV-XVI ст. становили землеробство й традиційні промисли: мисливство, бортицтво і рибальство. В південних районах сучасної Житомирщини занепала аграрна культура, а, обезлюднівши, родючі землі перетворилися на мисливські угіддя. 80 відсотків населення становили селяни – головна виробнича сила.

На початку литовської доби серед селян існували ті ж самі три категорії, що й за княжої доби: вільні селяни – смерди; невольники, раби, челядь; селяни напіввільні – закупи. Спочатку вільні селяни мали власні землі, господарства, зберігали свої права і їх називали “тяглими”, бо несли “тягло”, та “похожими”, бо мали право переходити з місця на місце. В селах існували сільські общини, на чолі яких стояли виборні на рік старости. Староста разом з виборною громадською радою – “добрими людьми” чинили суд, який відбувався на громадському вічі, так званому “копі”. Тому суд мав назву “копного суду”.

Селяни жили дворищами, що складалися з родичів та сторонніх людей, яких називали потужниками, або товарищами. Їх приймали, оскільки була велика потреба у робочих руках. Вони були повноправними членами общини. Як правило, у дворищі було кілька хат, але перед державою вони виступали як одиниця оподаткування “тягла”. Кілька дворич об'єднувалися в село, а кілька сіл становили волость.

За часів панування Литовської держави неухильно й прискорено йшов процес збагачення шляхти та її прав, водночас зникнення вільних селян та зубожіння всього українського селянства. Їх життя ставало все важчим і коротшим. Тривалість життя пересічного селянина не перевищувала 25-30 років. За право користуватися землею селяни мусили сплачувати численні феодалні повинності. У XIV – 1 пол. XVI ст. найбільш важким податком була подимщина – місцева назва в Київській землі державного щорічного податку, тобто оподаткування здійснювалося з “диму”. У Волинській землі він мав назву болкуновщина, або воловщина (від ділянки землі, зораної плугом, запряженим волом). У люстрації (інвентарі-описі) державних земель Київщини 1471 р. про с. Романове поблизу Житомира йдеться: “А вси тые люди... болкуновщину дають з вола по три гроши” [12:30]. Для всіх місцевих назв у Литві існував загальний термін державного податку – сребщина, тобто сплата податку сріблом (срібною монетою). Спочатку Литовське князівство запозичило у завойованих українських землях їхні гроші – гривню, і київська срібна гривня стала основною грошовою одиницею. Згодом з'явилась і самостійна литовська монета – грошова [8:139].

Окрім сребщини, селяни повинні були сплачувати ще такий державний податок, як татарщину. До 60-х років XIV ст. він збирався місцевими князями за дорученням золотоординської ханської адміністрації. Та феодалні повинності на цьому не закінчувались. Існували ще повинності на користь держави: будувати й ремонтувати замки і “двори” великого литовського князя, зводити мости, гатити греблі, прокладати шляхи і “гонити” звіра під час князівського полювання, поставляти підводи і “стацію” – переводити й утримувати князя з почтом. Селяни мусили ще виконувати й повинності на користь місцевого феодала: дякло – натуральну ренту зерном і сіном; мезлеву – данину великою рогатою худобою, свиньми, вівцями, курми і яйцями, а також данину натурою – медом, воском, хутрами цінних звірів. Крім усього цього, селянин ще сплачував десятину церкві.

Тому на столі шляхтича завжди було м'ясо, молоко, фрукти, солодощі та такі ласощі, як заморські приправи, ізюм, інжир, а денний раціон пересічного селянина складався з хліба й каші. М'ясо їли тільки на свята. Жили селяни сільськими общинами, де панувала кругова порука й відповідальність кожного перед нею. Усі духовні потреби людини перебували в тісному зв'язку з релігійними поняттями й почуттями. Тому писемність, школа, книга та інші прояви людського прагнення тулилися до церкви.

З XV ст. шляхта почала розширювати свої орні землі, щоб виробляти більше продуктів, передусім хліба, на продаж. Поступово склалася так звана фільваркова система сільського господарства, за якою панська земля оброблялася руками залежних селян. Як наслідок, почала зростати панщина. Якщо на кінець XV ст. на житомирських землях встановилася панщина один день на тиждень, то протягом першої половини XV ст. вона була вже дводенною. А привілей великого князя Литовського (1447) обмежив перехід селян і розширив права й во-

льності феодалів. Перший Литовський статут (1529) – цей кодекс законів - зміцнив владу землевласників над залежними селянами й закріпив монополію шляхти на землю.

Мешканці міст жили своїм відокремленим життям. Привілейоване становище належало купецтву. Значний прошарок міського населення займали ремісники. Ремесло перейшло з Київської Русі, але в XV-XVI ст. набрало значного розвитку. Найбільш поширеними ремісничими галузями стали в XV ст. ткацтво, кравецтво, шевство, кушнірство, чинбарство, шорництво, слюсарство. Крім того, в будь-якому великому чи малому місті або містечку можна було зустріти пекарів, різників, ковалів, лимарів, сідлярів, бондарів, гончарів, лабезників, мулярів та представників інших ремісничих професій. Із зростанням їхньої чисельності в XV ст. в містах виникли цехи, які стали самоуправною громадою з власним статутом, судом і виборним на чолі. Цехова верхівка стежила за якістю продукції, а також за тим, щоб не було конкурентів поза цехом.

Найбільш інтенсивно розвивалися ремесла у містах, які дістали так зване магдебурзьке право. Одним із перших міст Київської землі це право одержав Житомир (1444) [8:132], Київ його отримав лише через 50 років, у 1494 р. Згідно з цим правом міські стани – купці, міщани, ремісники - звільнялися від управління й суду феодалів. Воно стало юридичним виявом успіхів міського населення в боротьбі проти влади шляхти. Право, надане великими литовськими князями, регламентувало порядок виборів та функції міського самоврядування, суду, цехів, регулювало торгівлю, наслідування майна та ін.

Органом міського самоврядування став магістрат. Його очолював вїт, якого у великих містах призначав уряд. Помічниками вїта виступали бурмистри. Магістрат мав дві колегії: лаву і раду. Лава з лавниками виконувала судові функції, а рада з радниками – адміністративні. Виконавчими органами виступали писар і шафери. Члени магістрату обирались або призначались із середовища багатих купців і цехових керівників. Основна маса міського населення “плебс” була усунута від управління містом. До наших днів збереглося приміщення Житомирського магістрату по вулиці Комарова, 4, яке переобладнується під картинну галерею краєзнавчого музею.

Порівняно із Західною Європою в Україні магдебурзьке право мало обмежений характер. Так, у життя Житомира часто втручалися воеводи й старости. Тому жителі міста чинили постійний опір усякому збільшенню податків, позбавленню тих чи інших прав, які їм надавало магдебурзьке право. Вони не тільки скаржилися великому литовському князю, а й вдавалися до опору. Ось чому литовський сейм багато разів змушений був розглядати й підтверджувати право жителів міста Житомира на самоврядування. Так, зокрема, в 1568 р. великий Литовський князь Сигизмунд-Август підтвердив право житомирських міщан не сплачувати податки та мито [13:9]. Литовські князі робили подібні кроки тому, що бачили в містах джерело своїх прибутків і шукали в них підтримки в боротьбі проти феодалної анархії. Якщо в XV ст. магдебурзьке право мав лише Житомир, то в наступному столітті його одержали й інші міста Житомирщини, зокрема Овруч (1596 р.), Брусилів (1585 р.), Коростень (1598 р.).

За литовської доби українські землі, в тому числі й Житомирська, жили під постійною загрозою страшної небезпеки. Литовська держава, поневоливши українську людність, не взяла на себе обов'язків її захисту від нападу татар. Особливо вони посилюлися з утворенням у 1449 р. Кримського ханства. Хани з династії Гіреїв стали організаторами розбійницьких нападів кримських татар на українські території. Ці напади для них були економічно вигідними, оскільки примітивне скотарське господарство було не в змозі задовольнити їхні потреби. Тисячі захоплених у полон людей татари продавали на невільницьких ринках або використовували як рабів у своєму господарстві.

В 1482 р. велика орда на чолі з Менглі-Гіреєм напала на Київ, спустошила місто, а в Київській землі уціліли тільки укріплені міста та поселення навколо них. З цього часу напади татар відбувалися майже щороку. Протягом двох століть вони призвели до величезної втрати населення. За попередніми підрахунками ці втрати становили, як мінімум, 2,5 млн. вбитих і полонених [14:66]. Особливо спустошливими були татарські набіги на Київщину наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли загарбники доходили до поліських боліт. Документально засвідчено, що з 1450 по 1556 р. кримські татари не менше 86 разів учиняли набіги на Київщину [15:99].

Для своїх розбійницьких нападів татари користувалися чотирма шляхами. Найбільш відомий з них Чорний шлях, який починався від Перекопу в Криму і доходив до верхів'я річки Інгулець, а далі повертав на північний захід у напрямку Вінниці й Луцька. На цій ділянці шлях мав кілька розгалужень – на північ і захід. Одне з них проходило по території Ружинського, Андрушівського, Бердичівського, Чуднівського, Любарського районів Житомирської області. Від Житомира шлях проходив на відстані 60-80 кілометрів.

Татарська орда рухалася широким фронтом, по 100 вершників у одному ряду, кожний з яких вів по два вільні коні для заміни. В довжину таке військо мало від 800 до 1000 рядів коней і розтягувалося від 10 до 15 кілометрів [16:164]. Г.Л. де Боплан у своєму “Описі України” зазначає: “До того, хто не бачив цього на власні очі, це було дивне видовище... менше дерев у лісі, ніж їхніх коней у степу. Коли бачиш їх здалека, то видається, ніби суне з видноколу якась хмара – вона клубочиться, збільшується і жахом сповнюється серця найсміливіших людей” [17:58]. Татари прагнули якомога швидше заглибитися в українські землі й розпочати напад на села. Його здійснювали невеликі загони, чамбули, які оточували село з усіх боків, щоб ніхто не зумів утекти. Тих, хто чинив опір, убивали; все, що горить, підпалювали; а чоловіків, жінок, дітей, а також коней, волів, корів, овець, кіз забирали з собою. Коли чамбул з награваним добром приєднувався до війська, відправлявся новий чамбул для проведення грабунків.

Унаслідок спустошливих нападів наприкінці XV і в першій половині XVI ст. багато населених пунктів зовсім зникло і границя поселень, як ніколи, відсунулася далеко на північ і північний захід. У той час вона проходила приблизно по лінії Брацлав – Житомир – Київ – Чернігів, південніше її починалися незалюднені простори [18:42-43].

Для оборони від нападів татар, починаючи з XIV ст. і особливо в XV ст., у Київській землі почали будувати замки, зокрема в Білгороді, Вишгороді, Житомирі, Овручі, Каневі, Чорнобилі, Черкасах. Першими на Житомирщині замки з'явилися в Житомирі, Овручі, згодом у Чуднові, Корнині, Коростишеві, Ружині та в інших містах [19:559;606;663]. Але не треба думати, що ці замки були західноєвропейського зразка. В переважній більшості це були земляні укріплення, обнесені мурами й високими валами. Однак для всіх них притаманна давньоруська будівельна традиція, що виявилась у методах зведення стін, розміщенні будівель в середині замку, самому виборі місця для нього. Однак замки різнилися розмірами, системою укріплень і кількістю веж, або башт. Число останніх найчастіше дорівнювало від 4 до 8, але в Овручі була тільки одна башта.

За твердженням І.П.Крип'якевича [16:153-154] та Н.Д.Полонської-Василенко [11:352], найбільшим замком XVI ст. в Київській землі був Житомирський, де містилася резиденція феодала, воєводи, старости, єпископа. Замок займав площу в 130 м завдовжки і 115 м завширшки, тоді як, наприклад, у Каневі – відповідно 95 і 36. Він розміщувався на Замковій горі, дуже зручній для спорудження укріплень. Нагадував собою неправильний шестикутник з трьома брамами і п'ятьма кутовими баштами. Стіни замку, складені кліттю з трьох колод у товщину, закінчувалися зверху валом з колод, каміння і кілків. Стіни були подвійні, порожній простір між ними заповнювався землею або піском, а потім стіни поверх обмащувалися глиною для охорони від пожежі. Таку стіну не могло пробити гарматне ядро того часу. На внутрішньому боці стін стояли комори для зберігання майна в часи небезпеки, покриття яких служило помостом для оборонців замку. На поміст вели драбина або сходи, де лежали засоби для оборони.

З трьох боків фортецю оточував глибокий рів, наповнений водою. До головної башти вів підвісний міст, а на інших баштах удень і вночі несли службу вартові. На озброєнні замку в 1552 р. була одна гармата, три серпантини, 56 гаківниць – малокаліберних гармат. Невід'ємною частиною замку були підземні переходи, в яких місцеві жителі знаходили притулок під час небезпеки й через які проникали в розташування ворога, доставляли в замок провіант і воду.

На замок та його феодала працювала значна частина населення Житомира й приписаних до нього сіл. Так, село Коростишів з 1471 р. входило до Житомирського повіту й було приписане до Житомирського замку. 18 “путних замкових” несли сторожову службу, працювали на укріпленні фортеці та ще й платили данину медом [19:344]. Загалом, усі жителі навколишньої округи (повіту), котра “тягнула” до замку, до якого б стану вони не належали, у військовому, судовому й адміністративному відношенні підпорядковувалися старості, відбували на користь князя повинності й сплачували данину.

І хоч литовська доба закінчилася з прийняттям Люблінської унії (1569), татарське лихоліття тривало ще не одне десятиріччя. Водночас український народ почав розуміти, що врятувати себе можна власною силою. Такою силою стало козацтво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. – Київ, 1993. – 380 с.
2. Толочко П. Київська Русь. – Київ: Абрис, 1996. – 359 с.
3. Літопис руський. За Іпатським списком. – Київ: Дніпро, 1990. – 551 с.
4. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – Киев, 1950.
5. Грушевський М. Історія України–Руси – Київ: Наукова думка, 1992 - Т.2. – 633 с.
6. “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – М., 1987. – 261 с.
7. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ: Наукова думка, 1991. – 541 с.
8. Ефименко А.Я. История украинского народа. – Киев, 1990. – 512 с.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ, 1990. – 524 с.
10. Толочко П.П. Післямова // Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Київ, 1992.- Т.1. – 588 с.
12. Історія Української РСР. – Київ, 1979. - Т.1., кн. 2– 398 с.
13. Коваленко Л.А. Житомир (історичний нарис). – Житомир, 1951. – 46 с.
14. Історія України / Під редакцією В.А.Смоля. – Київ, 1997. – 423 с.
15. Субтельний О. Україна: історія. – Київ, 1991. – 510 с.
16. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. - Ч.П – 292 с.
17. Боплан Г. Л. де. Опис України. – Львів, 1990. – 302 с.
18. Наливайко Дмитро. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – Київ, 1992. – 496 с.
19. Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. - Київ, 1973. – 726 с.

Іващенко Олена Микитівна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії й політології Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

– історія України, Волині, Житомирщини.